

НИЩЕННЯ ІНТЕЛЕКТУ — «СКРЕПА» РОСІЇ

Щоб з'ясувати, наскільки згубними для інтелектуального життя України були часи російського панування, варто дослідити стартові умови історії та стан інтелектуального життя обох країн до входження України під вплив Московщини.

Важливою ознакою інтелектуального розвитку суспільства є календарна система, в межах якої люди класифікують ознаки часу, ведуть літочислення. Прадавні слов'яни, до яких належать українці, випрацювали свою систему літочислення. В її основу покладено поділ року на сезони, відповідно до зміни пір року, та дванадцятимісячний календар із власними назвами місяців¹⁵⁷. Окрім того, навколо цього була збудована вся світоглядно-культурна система буття — календарно-обрядове коло свят. Вона стала складовою пізніших систем літочислення, які після прийняття християнства увібрали в себе й традиційну¹⁵⁸.

Ще в середині I тисячоліття до н.е. очевидці — древні греки, які колонізували Надчорномор'я, — зафіксували у своїх творах те, що місцеве населення знало мистецтво письма. Про це, зокрема, писав грецький поет Аристофан (446–387 рр. до н.е.)¹⁵⁹. Лукіан із Самосати у II ст. н.е. також стверджував, що скіфи мали власне письмо¹⁶⁰.

В античних джерелах є також згадки про листування прибульців на територію України — скіфських царів. Так, оповідається, що скіфський цар Атей у листі до жителів Візантії (нині територія Туреччини) писав: «Атей, цар скіфів, народ Візантії, не протидійте мені у зборі данини, інакше мої кобиллиці будуть пити воду з ваших рік»¹⁶¹.

¹⁵⁷ В українській мові назви місяців походять від особливостей погодних умов і окреслюють тісний зв'язок людини з природою. Це підтверджують й археологічні знахідки на території мешкання полян (IV ст. н.е.)

¹⁵⁸ І. А. Климишин, *Календар природи і людини* (Львів, 1975); І. А. Климишин, *Календарь и хронология* (М., 1985, вид. 2-ге доповнене), 320.

¹⁵⁹ Аристофан, *Комедії*, пер. Андрія Содомори, Бориса Тена, Володимира Свідзинського; передмова Олександра Білецького; примітки Йосипа Кобова (Харків: Фоліо, 2002), 511.

¹⁶⁰ В. І. Пащенко, та Н. І. Пащенко, *Антична література* (Київ, 2008), 718.

¹⁶¹ Clement of Alexandria, *Stromata*, Book 5, 31.

Також відомо, що в грецьких містах на півдні України, зокрема в Ольвії, були школи, де школярі вчилися писати й рахувати; декламувати вірші та вивчати музичне мистецтво. Достовірно знаємо: у 380-х рр. святий Іоан Золотоустий, який сам був у Скіфії і мав звідти учнів, писав про існування скіфських перекладів Біблії: «*І скіфи, і сармати... оселилися біля околиць Всесвіту, перекладають Святе Письмо кожен своєю мовою і міркують про ці слова*»¹⁶².

Письмо на території України знали і сармати (досі не розшифроване, проте збережене в численних рядках знаків).

Що ж до власне слов'янської писемності, то маємо свідчення, що вона існувала ще до появи кирилиці. У «Книзі розпису наук» Абуль-Фараджа Мухаммеда ібн-абу-Якуба, відомого на прізвисько Ібн-ан-Надім (писав у 987–988 рр.) згадуються «руські письмена»: «*Мені розповідав один, на правдивість якого я покладаюся, що один із царів гори Кабко послав його до царя Рус; він стверджував, що у них є письмена, вирізані на дереві. Він же показав мені шматок білого дерева, на якому були ці письмена*»¹⁶³. Арабський мандрівник Ібн Фадлан свідчить, що на пам'ятнику, поставленому русами одному покійнику, «...вони написали ім'я померлої людини та ім'я царя русів»¹⁶⁴.

За даними Київського літопису, Русь у 911 та 945 р. вже пише «хартії» (грамоти): «*У літо 945. Зібрав Роман своїх бояр і сановників, і привели руських послів, і наказали їм говорити і писати на хартію сказане обома сторонами згідно з попереднім мирним договором, укладеним за царів Романа, і Костянтина, і Степана, христілюбних владик: "А коли без хартії прийдуть і будуть взяті нами, то триматимемо й стерегтимо, доки не повідомимо князя вашого. А коли втечуть і повернуться на Русь, то ми напишемо вашому князю, і нехай робить, що хоче"*»¹⁶⁵. Тобто київські князі X ст. вміли читати й писати. Перші повідомлення про школи серед русичів сягають кінця X ст., коли великий Київський князь Володимир Великий почав забирати у знатних людей дітей і віддавати їх на навчання. Графіті Софії Київської, які збереглися в тисячах написів, переконливо свідчать про те, що у XI–XIV ст. писемність поширена не лише серед знаті, але й серед простолюду.

¹⁶² І. Золотоустий, *Бесіда, сказана в церкві на честь Павла* = ΟΜΙΛΙΑ ΛΕΧΘΕΙΣΑ ΕΝ ΤΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΙ ΕΠΙ ΠΑΥΛΟΥ, вип. LXIII, 501.

¹⁶³ *The Fihrist of al-Nadim, a tenth century survey of Muslim culture*, vols. 1–2, 1970.

¹⁶⁴ Paul Lunde and Caroline E. M. Stone, *Ibn Fadlan and the Land of Darkness: Arab Travellers in the Far North* (Penguin Classics, 2011), 256.

¹⁶⁵ *Літопис руський*, пер. Л. Є. Махновця, ред. О. В. Мишанич (Київ, 1989), XVI+591.

Написи залишені, зокрема, ремісниками, простими військовими, жінками з простолюду та ін.¹⁶⁶

Слід чітко розуміти, що всі ці факти не мали жодного стосунку до Залісся — ядра майбутньої Московщини. Перші записи там з'явилися лише у XII–XIII ст., та й то, на думку багатьох мовознавців, ті ж таки суздальські літописи записані вихідцями з Київщини. Тобто освіта й наука на території Росії аж до XVII–XVIII ст., властиво до початку позірної європеїзації Московщини, практично не розвивалися.

У середині XVII ст. секретар Антіохійського патріарха Павло Алеппський писав, що в Україні більшість чоловіків і жінок були письменні й ходили на церковну службу з власними молитовниками: *«Починаючи з міста Рашкова на Дністрі по всій землі русинів, тобто козаків, ми помітили, на наш подив, прекрасну рису: всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх дружин і дочок, вміють читати і знають порядок церковних служб та церковні наспіви; крім того священники вчать сиріт і не залишають їх тинятися вулицями невігласами... Закінчивши співи, вони отримують з того будинку (де співали) милостиню грошима, хлібом або іншими продуктами, придатними для підтримки їхнього існування, і так продовжується, поки ці сироти не закінчать навчання... у кожному базарі та містечку у землі козаків повно жителів, особливо маленьких дітей. Кожне місто має, можливо, до 40, 50 і більше тисяч душ; але дітей більше, ніж трави, і всі вміють читати навіть сироти»*¹⁶⁷. На той час у Московщині щойно з'явилася перша школа.

Від початку XVII ст. саме українські діячі, переважно чернецтво (вихованці Київської братської школи), розпочинають освітню діяльність на території Московщини. Чернець Києво-Печерської Лаври, викладач Київської братської школи, богослов, письменник Єпифа-

¹⁶⁶ Музеезнавець, історик В. Корнієнко упродовж багатьох років досліджує графіті Софії Київської. Ним опрацьовано 7500 написів. Вони здійснені староукраїнською мовою. Див. детальніше: В'ячеслав Корнієнко, *Графіті Софії Київської XI — початку XVIII ст.: Інформаційний потенціал джерела* (Київ: Слово, 2014), 320 с.; В'ячеслав Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.)*, Ч. VII, т. I: *Західна зовнішня галерея* (Київ, 2016), 240. В'ячеслав Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.)*, Ч. VII, т. II: *Західна внутрішня галерея* (Київ, 2017), 352 с. (всього видано 12 книг).

¹⁶⁷ О. І. Галенко. «Подорож патріарха Антіохійського Макарія»: Київський список рукопису Павла Алеппського», *Український історичний журнал*, № 1 (2016), 199.

ній Славинецький¹⁶⁸ заснував 1653 р. першу в Московії греко-латинську школу та був її ректором. Українець Симеон Полоцький створив у Москві першу літературну школу європейського інтелектуального спрямування. За гуманістичний світогляд і широке використання наукових здобутків людства московити називали українців, які підтримували на їхніх теренах науку, «латиномудрствующими». Українець Дмитро Туптало став найпродуктивнішим письменником Московщини на межі XVII–XVIII ст. Виходець з України Феофан Прокопович здобув славу найвизначнішого літератора Московщини першої половини XVIII ст. Ця першість їм давалася на Московщині порівняно легко через відсутність розвинуеного інтелектуального середовища, отже, і конкуренції. Наприклад, у Московській слов'яно-греко-латинській академії 1704 р. на курсі філософії лише троє із 34 студентів були московитами, решта — українцями¹⁶⁹. Вперше друковану українську мову зафіксовано 1491 р. у краківському виданні богослужбової книги «Октоїх», невдовзі після винайдення книгодруку. Ще в XVI ст. московський першодрукар Іван Федорович, гнаний войовничими невігласами, втік до України, де заснував дві друкарні. А вже у першій половині XVII ст. в Україні щороку виходили друком десятки найменувань книг. У Московії тоді друкували заледве одиниці. Чеський католицький священник Іржи Давид у праці «Сучасний стан великої Росії, або Московії» (1686 р.) писав: *«Друкарня в Москві одна, і в ній друкують книжки, що мають дозвіл царя або патріарха. Є ще одна знаменита друкарня у Києві, де є руський та латинський шрифти. Але москвитяни не приймають жодної книги, надрукованої в Києві, через ненависть до киян. Їм здається підозрілим все, що походить з інших місць... У москвитів немає освіти, нема шкіл гуманітарних, філософських, ані теологічних, ані академій. Крім читання та письма місцевою мовою, не вчать нічого, і то вчиться лише мізерна меншість... Московитські купці самі*

¹⁶⁸ *Епіфаній Славинецький* (р.н. невідомий — Москва, 1675), український поет, ієромонах, філолог, оратор, богослов, перекладач. Від 1649 р. жив у Москві, брав участь у реформуванні московської церкви. У 1674 р. здійснив переклад Біблії російською мовою. Автор понад 150 оригінальних і перекладних праць з питань розвитку освіти і науки. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського є одним з важливих словників із фіксації історії розвитку української мови. Див. детальніше: В. В. Німчук. «Епіфаній Славинецький», в *Українська мова: енциклопедія* (Київ: Українська енциклопедія, 2000), 607 ; В. В. Німчук, упоряд., *Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського* (Київ, 1973), 540.

¹⁶⁹ Ф. Б. Корчмарик, «Духові впливи Києва на Московщину в добу гетьманської України», *Бібліотека Українознавства*, т. XIV (Нью-Йорк, 1964), 94.

зізнаються, що вранці молять Бога, щоб той послав їм якомога більше покупців-іноземців, яких їм значно легше дурити. Ремесла у них в основному ті самі, що й у інших країнах, але вироби грубі й неотесані»¹⁷⁰.

Джилль Флетчер, посол Англії в Московії у 1588–1589 рр., у праці «Про державу Російську» (1591 р.) зазначав, що московський уряд навмисне отупляв своє населення з очевидною політичною метою, щоб легше було утримувати народ у рабському стані. Також зазначав про низький рівень освіченості та побутової культури¹⁷¹.

Адам Олеарій у середині XVII ст. писав: «...якщо людина хотіла б пригадатися над способом життя московського суспільства, то вона мусіла б дійти висновку, що не може бути нічого більш варварського, як ці люди. Вони хваляться, що є нащадками стародавніх греків, однак, щоб не бути супроти них несправедливим, можна тільки сказати, що не може бути кращого порівняння поміж брутальністю цих варварів та цивілізованістю греків, як між ніччю і днем. Вони і не займаються жодною наукою, і не виявляють найменшої охоти до засвоєння якоїсь науки, навпаки, вони проживають в такій страшній темноті, що вважають, що людина не спроможна виготовити календаря, якщо вона не є чарівником»¹⁷².

Репресії проти української культури почалися в Московії ще до приєднання України. Московити розглядали православний Київ як важливого конкурента. «Московська література XVII ст. все ще була на нижчому щаблі розвитку, ніж література Київської Русі. Заліський твір “Задоницина” був лише поганим наслідуванням створеного в Україні “Слова о полку Ігоревім” XII ст. Назагал, аж до середини XVII ст. вся московська література є копіями або київських, або грецьких книг»¹⁷³.

У 1627 р. указом царя Михайла (першого з династії Романових) та патріарха московського Філарета, його батька і співправителя, повелівалося зібрати й спалити книги українського друку. Такі дикунські вогнища запалили на вулицях Москви. Мотивувалося це варварство нібито «неправильністю» церковних книг, виданих у Києві — місті, яке дало початок хрещенню Русі. Насправді ж репресії були пов'яза-

¹⁷⁰ Давид Иржи, *Современное состояние великой России, или Московии (Свидетельство иностранного наблюдателя о жизни Русского государства конца XVII века)*, https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/irji_sovr.php

¹⁷¹ Fletcher Giles, *Of the Rvsse common wealth. Or, Maner of governement by the Russe Emperour, (commonly called the Emperour of Moskouia) with the manners, and fashions of the people of that Countrey* (1591).

¹⁷² Цит. за: Ф. Б. Корчмарик, 18–19.

¹⁷³ Ф. Б. Корчмарик, 22.

ні з тим, що влада Московії відчувала неконкурентоздатність супроти українського інтелектуального життя. Повторимо: тоді, у першій половині XVII ст. на українських теренах щороку з'являлися сотні найменувань книжок, а у Московії — заледве одиниці. Крім того, в Україні церковнослов'янські богословські книги видавалися з українськими правилами вимови. Читаючи їх, московське духовенство мимоволі українізувалося саме й українізувало своїх прихожан.

1667 р., укладаючи з Річчю Посполитою Андрусівське перемир'я про розшматування України, цар поставив вимогу припинення друку українських книг у Польщі під страхом смертної кари. У 1677 р. московський патріарх Іоакім наказав видирати з українських книжок аркуші, відмінні від московських. Обмеженнями чи забороною книгодрукування Московія намагалася знизити рівень освіти та науки в Україні, знищити національний дух у культурі, побуті, суспільних відносинах. 1689 р. головній в Україні Києво-Печерській друкарні заборонили друкувати книги без дозволу московського патріарха. У 1690 р. Собор московського патріархату наказав спалити книги П. Могили, К. Ставровецького, С. Полоцького, Л. Барановича, А. Радивильського та інших видатних українських богословів. А ще через три роки Московський патріархат заборонив завозити до Москви будь-які українські книжки.

Разом з тим у другій половині XVII ст. московські книжники починають формувати історичну схему походження московитів. Одним із популярних творів другої половини XVII — першої половини XIX ст. був «Синопис Київський» — «Синопис, или Краткое собрание от различных летописцев о начале славенороссийского народа», що перевидавався з різними доповненнями понад 30 разів. Саме в ньому було закладено дві значущі для подальшої долі України й українців ідеологеми: 1) про єдність трьох братніх народів; 2) про те, що Москва є центром політичної історії нової держави, а Київ — духовної (Київ — другий Єрусалим). У подальшому у Коломацьких статтях 25 липня 1687 р., підписаних Україною і Московщиною, ідея єднання українців і московитів в один народ була вписана в документ¹⁷⁴.

Московський уряд почав масово відряджати українських релігійних і культурних діячів для просвіти населення Московії, позбавляючи Україну виплеканих нею кадрів. Сина козацького сотника з Київщини ченця Данила Туптала (1651–1709 рр.) було призначено митрополитом

¹⁷⁴ Див.: Олександр Оглоблін, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, ред. Любомір Винар, упоряд. Ігор Гирич, Алла Атаманенко (2-ге доповнене видання), (Нью-Йорк — Київ — Львів — Париж — Торонто, 2001), 464, <http://litopys.org.ua/coss3/ohl.htm>

у Ростов, там він розвинув бурхливу релігійно-просвітницьку діяльність, за що після смерті був проголошений церквою святим.

Особлива роль у становленні Московії як імперії належить Феофану Прокоповичу¹⁷⁵. Він є автором «Духовного регламенту (або Уставу Духовної Колегії, 1720)» й ініціатором підпорядкування Московської православної церкви Синоду. Ним же запропоновано й грецький варіант назви колишньої давньої назви держави Русь — «Росія». Від 1721 р. офіційна назва Московії — Російська імперія. Цією назвою Москва також намагалася привласнити спадок середньовічної Русі та великих київських князів. І задля цього знищувала справжнього спадкоємця Русі — Україну. Московські царі навіть у своїх указах наголошували, що хотіли знищити українців як народ.

Московський уряд щораз більше втручався у внутрішні справи України. Московщина розмістила в Україні на постійній основі війська, що утримувалися коштом місцевого населення, вивезла козацькі гармати на свою територію, заборонила торгівлю Гетьманщини із Західною Європою, країнами Причорномор'я та Запорожжям. Навмисне гальмувався розвиток української торгівлі й промисловості, а всю велику торгівлю в Україні віддано в руки чужинців. Тим часом козаків десятками тисяч гнали на далекі будівництва півночі (зокрема, Петербурга¹⁷⁶) та захисних ліній від татар, де вони гинули від несприятливого клімату та пошестей.

За царювання Петра I у старовинній бібліотеці Києво-Печерської лаври, де зберігалися неоціненні античні твори різними мовами, середньовічні літописи — зібрання князів, названі «бібліотекою Ярослава Мудрого», 1718 р. сталася пожежа. Саме тоді, коли посланці українського духовенства їздили до Москви обстоювати стародавні права Української церкви, посилаючись на привілеї від королів і гетьманів, зібрані в цій бібліотеці. Українські літописці вважали це підпалом, зумисне вчиненим московитами.

Попри московський тиск на українську ідентичність українська наука у XVIII ст. все ще стояла значно вище за московську. Найвідомішими художниками Російської імперії були українці: Дмитро Леви-

¹⁷⁵ Феофан Прокопович (Єліазар, Єлісей, син бідного київського крамаря Церейського (1681–1736)), богослов, філософ, перекладач, математик, ректор Київської академії (1710–1716). Вірнопіддано служив російському царю й отримував за це відповідні матеріальні блага.

¹⁷⁶ Детальніше про інтелектуальний внесок українців у розвиток російської столиці див.: *Українці Санкт-Петербурга, Петрограда, Ленінграда...* (В.: ПП Сергійчук М.І., 2013), 710.

цький, Володимир Боровиковський та Антон Лосенко; а найвідомішими композиторами — Дмитро Бортнянський, Максим Березовський та Артемій Ведель — українці, духовна музика яких стала світовою класикою. Російська влада заборонила виконувати твори М. Березовського й знищила багато його рукописів. А. Веделя ув'язнили і кинули до божевільні через донос, буцімто за карикатуру на царя. Його духовні твори заборонили виконувати, але їх таємно переписували багато музикантів. Повторився дивовижний випадок «Історії русів», правда якої в рукописних списках виявилася сильнішою за багатотомні оповідання імперських істориків, що нав'язувалися владою.

З другої половини XVIII ст. українські інтелектуали працювали в різних сферах: від політичного управління країною (О. Безбородько, К. Розумовський та ін.) до різноманітних сфер суспільного життя. Так, український лікар Данило Самойлович став засновником епідеміології в Російській імперії. Саме він врятував Москву від чуми 1771 р. Аби довести, що одяг хворих можна дезінфікувати хімічними препаратами, винайденими ще одним українцем — лікарем Касяном Ягельським, він убирався в зачумлений одяг і спав у ньому. Першим у світі Самойлович висловив ідею щеплень проти чуми, першим подав голос за створення польових шпиталів для армії, першим організував такий в українському місті Миколаєві, бо доти важкопоранених відправляли в тил, і вони дорогою масово гинули. Першим з науковців Російської імперії він видрукував свою дисертацію за кордоном. Його обрали своїм академіком 12 іноземних академій наук... Натомість шлях до Російської академії виявився остаточно перекритим.

Батьком педіатрії в Російській імперії вважається українець Петро Погорецький. А український мікробіолог Микола Гамалія заснував в Одесі першу в Російській імперії та другу у світі бактеріологічну станцію.

Наукових і культурних успіхів українці досягли завдяки духу свободи козацтва й масовій освіті, яка усталася на українських теренах у козацьку добу. Так, згідно з даними перепису 1740–1748 рр., у семи полках Гетьманщини налічувалося 866 шкіл, тобто практично в кожному більш-менш значному містечку чи селі була своя школа. У 1759 р. російський уряд видав розпорядження вилучити зі шкіл усі українські букварі. Після ліквідації Гетьманщини, Запорозької Січі та козацьких полків в Україні було закрито всі українські школи.

Історик Дмитро Яворницький наводить документи, згідно з якими у 1763 р. курінні отамани Запорозької Січі та деякі старші «дали в Коші розписку» суворо виконувати всі порядки внутрішнього благоустрою у своєму війську і на знак того змусили поставити підписи «хто за про-

стотою хрестами, а хто може листом»; тоді на 13 неписьменних в одному курені виявилось 15 письменних. У 1779 р., після падіння Січі, з групи 69 запорожців 37 виявилися письменними та 32 неписьменними. Як пише про це Дмитро Яворницький, «...факт — надзвичайно повчальний для тих, які склали для себе уявлення про запорозьких козаків як про гуляк, п'яниць і грубих невігласів: хай такі люди спробують знайти схожий відсоток грамотності в масі середнього і навіть вищого стану великоруського народу в означеному 1779 році, не кажучи вже про нижчий стан»¹⁷⁷.

Знищивши Гетьманщину і Запорозжя, Росія запровадила 1783 р. у підконтрольній Лівобережній і Слобідській Україні кріпацтво. Селян позбавили права переходити від поміщика, натомість той міг вільно продати кріпака, обміняти на будь-яке майно, розлучити чоловіка з дружиною, батьків з дітьми. Це було фактичне рабство. Тимчасом 1771 р. у Криму хан скасував рабство, а 1780 р. в Австрійській імперії взагалі скасували панщину. Саме тоді, коли населення Європи ставало дедалі вільнішим, Москва повернула Україну у зворотний бік.

До московського панування в Україні не було порядків, що передбачали можливість продавати людей як рабів (без землі), а тим більше розлучати родини. Кріпосне право на українських землях до 1783 р. обмежувалося виплатою чиншу, тобто податку харчами, або панщиною — відробітком. За часів польської влади від пана до пана передавалися цілі маєтки, а не окремі люди, що не позначалося на селянах та їхніх повинностях.

Історія не знає прикладів такого глибокого занепаду освіти й регресу інтелектуального життя, як той, що принесла Московія приєднаній Україні. Понад півтора століття — від середини XVIII ст. до 1918 р. — українці не мали освіти своєю мовою, крім невеликої кількості шкіл Галичини. Як наслідок, за переписом Російської імперії 1897 р., в Україні виявилось лише 15 % письменного населення.

Особливо позначався на розвитку України характер правління Московщини, що здійснювався терором. У XVIII ст. в Україні було створено так звану *Таємну експедицію*. Звична для Московщини, але цілковито нова для України структура розслідувала справи, спрямовані проти царя і Московської держави, і по суті була катівнею без жодних обмежень для своєї діяльності. За будь-чим наклепом будь-хто міг потрапити під тортури. Автор «Історії русів» ретельно описав її діяльність¹⁷⁸.

¹⁷⁷ Д. И. Яворницький, *История запорожских казаков*, т. 1 (Київ: Наукова думка, 1990), 453.

¹⁷⁸ *История русів*, пер. І. Драча. 2-ге вид. (Київ: Веселка, 2003).

Поглинання України Російською імперією упродовж другої половини XVIII ст. супроводжувалося утисками й знищенням місцевого самоврядування. Призначувані царським урядом голови правління Гетьманського уряду чинили звичні для Московщини здириства і тиранство. Міста поступово втрачали самоврядування. Так, наприклад, Київ від 1494 р. мав міське самоуправління (Магдебурзьке право), а 23 грудня 1834 р. цар Ніколай I видав указ «О преобразовании управления города Киева», яким остаточно скасував привілеї Магдебурзького права та всі залишки автономії міста. На Київ було поширено дію «городского положения» 1785 р. в повному обсязі, і він перетворився на звичайне губернське місто Російської імперії.

Російська імперія заповзлася нищити українську історичну пам'ять. Влада Московщини з метою позбавлення українців історичної пам'яті та національної ідентичності діяла цілеспрямовано, використовуючи різні форми і методи впливу, як-от: вилучення документів, книг із монастирів і церков, приховування й фальсифікація джерел, конструювання схеми історичного розвитку та препарування істинної історії Русі до власних ідеологічних потреб. Російський історик Василій Татіщев сам вигадав брехливі повідомлення літописів: київським князям домалював московитську зовнішність, понавигадував малопристойних історій з приватного життя князів, викреслив згадки про те, як вони роздавали багатства злиденним і на церкви, а також літописні вихвалювання князів Русі, які розбили навалу суздальців. Ба більше, вставив в уста літописного середньовічного князя... свій власний заповіт, подавав неіснуючі слова, які лишилися, мов тавра, у його вигаданих «літописах»¹⁷⁹. Татіщев та інші російські фальсифікатори підміняли офіційні літописи, що існували в списках XIV–XV ст., вигадками в інтересах Московщини.

Після відвідин російської цариці згоріла бібліотека Межигірського монастиря зі старовинними літописами. Українці, зокрема Тарас Шевченко, вважали це навмисним підпалом, організованим московитами.

Ще 1755 р. Російська імперія заборонила Гетьманщині, а 1793 р. і Правобережжю напряму торгувати з Європою. Відтоді Росія посилювала визискування ресурсів України, спотворюючи ціни на українські товари, роздаючи монополні привілеї московитам та іншим чужинцям, а також імперському бізнесу, множачи перешкоди українцям у бізнесі, кар'єрі й освіті. І це не рахуючи виведення з України трудових

¹⁷⁹ А. П. Толочко, «История Российская» Василия Татищева: Источники и история (М.–Киев, 2005), 544.

ресурсів — мільйонів робочих рук. Як наслідок, уже в 1820-х рр. серед купців і фабрикантів в Україні заледве 23 % були українцями.

За переписом 1897 р., 289,5 тис. осіб, близько 1 % всього населення сходу, центру та півдня України, жили за рахунок прибутків від капіталів і нерухомого майна. З них українців було 32,5 тис. (29,1 %), при тому, що частка їх серед населення перевищувала 80 %¹⁸⁰.

Росія намагалася знекровити українську культуру, спрямувати таланти українців на розбудову імперії, а якщо це було неможливо, то фізично знищити. На українську мову і літературу навалилася вся убивча потуга імперських установ. У 1817 р., коли навіть у пересічних містах Європи відкривалися нові університети, російська влада закрила засновану в середньовіччі Києво-Могилянську академію. 1863 р. міністр внутрішніх справ Російської імперії Пьотр Валуев підписав циркуляр про цілковиту заборону видавати українською мовою підручники, літературу та книжки релігійного змісту. А Емський указ 1876 р., виданий імператором Александром II, так само цілковито заборонив друкувати українською мовою оригінальні твори та переклади, влаштовувати українськомовні сценічні вистави, ввозити з-за кордону будь-які книжки й брошури українською, друкувати українські тексти до нот, виконувати музичні твори та влаштовувати публічні читання українською мовою. Українські історичні пам'ятки дозволялося видавати тільки за правилами російської орфографії. Імперська цензура вилучала з текстів усіх творів такі слова, як «козак», «Україна», «український», «Січ», «Запорозжя». А українського вченого П. Лободовського навіть звільнили з роботи за переклад єдиного речення з Євангелія українською мовою.

Нагинки влади на все українське, заборона освіти рідною мовою сприяли цілеспрямованому знесенню України імперією інтелектуально та духовно. Письменник Пантелеймон Куліш писав: *«Українці позбавлені свободи слова більше, ніж будь-яка народність Російської імперії. Ми маємо проти себе не один Уряд, але й російську громадську думку, і навіть власних земляків-недоумків»*¹⁸¹. Бо часом саме ті земляки й прислужували імперії та йшли в фарватері російської громадської думки.

Подібну політику, але набагато масштабнішого й жахливішого терору, продовжив радянський режим. Захопивши територію Украї-

¹⁸⁰ Б. П. Кадомцев, *Профессиональный и социальный состав населения Европейской России по данным переписи 1897 года* (СПб., 1909), 55.

¹⁸¹ Цит. за: А. Миллер, *«Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)* (СПб., 2000), 72.

ни, російські більшовики на початках свого правління змушені були використовувати саме українську інтелігенцію для легітимації своєї влади в країні. Зрозумівши, що сила української мови, українського слова й освіти — це своєрідна зброя невидимого опору радянській й русифікації, вони брутально розправилися зі своїми попутниками. У 1933–1938 рр. відбулися надзвичайно масові арешти української інтелігенції: інженерів, науковців, письменників, лікарів, вчителів та ін.

До 1938 р. в Україні виходили друком твори загалом 259 українських письменників, після — лише 36. Із 223 майстрів красного письменства, які припинили свою діяльність, лише семеро померли своєю смертю, решту було розстріляно або заслано до концентраційних таборів. Лише в карельському урочищі Сандормох, що на півночі колишнього СРСР, було розстріляно щонайменше 290 діячів української культури, більшість із них — 3 листопада 1937 р., напередодні чергових роковин приходу комуністів до влади. А за осінь цього-таки року там було знищено понад тисячу представників української інтелігенції¹⁸².

Тоталітарна репресивна машина Москви дещо послабилася в роки Другої світової війни, але ненадовго. За патріотичний сценарій фільму «Україна в огні» Сталін особисто погрожував режисерові Олександрові Довженку арештом. Йому довічно заборонили жити на батьківщині, тож режисер через тугу за рідною землею перед смертю заповів поховати його серце в Україні.

Одразу ж після війни прокотилася нова хвиля цькувань і репресій проти українських митців. Так, поета Володимира Сосюру цькували за вірш «Любіть Україну». У 1959 р. він таємно написав героїчну поему «Мазепа»¹⁸³, яку відіслав за кордон і заповів надрукувати після своєї смерті.

Посилення ворожнечі між СРСР і західними державами після Другої світової війни призвело до фактичної ізоляції української культури від світової. На державному рівні шовіністично стверджувалося, ніби російська культура в усьому повинна була мати пріоритет.

Водночас післявоєнна країна потребувала спеціалістів. СРСР мусив зробити вищу освіту масовою, разом із тим було запроваджено полі-

¹⁸² С. Шевченко, *Імперія терору* (Київ: Фенікс, 2021), 225-343 ; М. Жулинський, *Із забуття — в безсмертя* (Київ, 1990), 448.

¹⁸³ Володимир Сосюра, «Мазепа», в *Бібліотека Української Літератури*, <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=311>

тику розподілу трудових ресурсів з метою асиміляції й етнічного знекровлення як України, так і інших національних республік. Випускники навчальних закладів України часто-густо отримували направлення на роботу у віддалені регіони СРСР. Для масового добровільно-примусового мігрування населення Москва організувала і так зване освоєння цілинних та перелогових земель. Тільки за 1954–1955 рр. було відправлено на цілинні землі в Середній Азії понад 80 тисяч молодих українців; для постійної праці на цілину висилалися загалом сотні тисяч випускників і студентів навчальних закладів України. Українська молодь, відірвана від національного кореня, зазнавала деморалізації, денационалізації та русифікації.

Натомість в Україну, зазвичай на провідні посади, надсилали російські кадри, створюючи їм привілейоване становище. У результаті цих процесів кількість росіян в Україні між переписами населення 1959 і 1989 рр. збільшилася на 60,2 %, а кількість українців — лише на 16,4 %. За часів СРСР вчителі російської мови та літератури в навчальних закладах України отримували більшу платню, ніж вчителі української.

Після відсторонення з посади першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста Москва у 1972–1974 рр. заарештувала близько двох тисяч українців за звинуваченням в українському націоналізмі та антирадянських настроях. Відтоді керівництво СРСР пришвидшило переведення освіти в Україні на російську мову. Студентів, що наполягали на навчанні рідною мовою, залякували, а непоступливих репресували. Насильницька русифікація відштовхувала від науки багатьох українців, а українських науковців відривала від ґрунту власної країни, що часто спричиняло їхній виїзд з України.

Коли вільні від російського панування народи Європи пройшли у XVIII–XX ст. колосальний шлях в осягненні науки й доступності масової освіти, Україна через політику Росії пішла у зворотний бік. Її фізично позбавили велетенської кількості носіїв наукових знань через репресії та неможливість реалізуватися на батьківщині, їй відрізали доступ до нормальної наукової комунікації зі світом, її обмежили в напрямках досліджень. Український народ фактично позбавили можливості здобувати вищу освіту рідною мовою. Тяжкі наслідки російської деінтелектуалізації Україна мусила долати прискореними темпами.

Отже, Москва свідомо століттями нищила інтелектуальне життя в Україні, оскільки, по-перше, вважала її потужним конкурентом, з яким не могла ані вільно змагатися, ані поставити цілком собі на службу. По-друге, гуманістична культура й філософія України, засно-

вана переважно на християнських цінностях, розглядалася в Москві як заздалегідь ворожа тиранічній владі. По-третє, інтелектуальний розвиток українців сприймався Москвою як пряма загроза, оскільки робив Україну сильнішою. По-четверте, Москва бачила, що будь-який інтелектуальний рух в Україні був європейським за своєю природою, бо таку природу мала й сама Україна, що не вписувалося в ізоляціоністську та експансіоністську ідеологію Москви. І нарешті, по-п'яте, Москва розглядала Україну як найбільшу загрозу імперії. Саме тому, а також через тиранічний характер держави Московщини, тиск Москви на українську свідомість та інтелектуальне життя в Україні був тотальним і каральним.